

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Статтю присвячено одній з актуальних тем соціологічної думки – проблемі визначення місця і ролі інтелігенції в сучасному суспільстві. У результаті дослідження методологічних підходів автор умовно виділяє дві групи концепцій, які аналізують роль сучасної інтелігенції: це теорії заміщення інтелігенції сучасними інтелектуалами, або, так званими, професіоналами, та теорії заміщення інтелігенції «новим середнім класом».

Ключові слова: інтелігенція, інтелектуали, професіонали, «новий середній клас», «нові бідні» (або бюджетники).

Данная статья представляет одну из актуальных тем социологической мысли – проблему определения места и роли интеллигенции в современном обществе. В результате исследования методологических подходов автор условно выделяет две группы концепций, которые анализируют роль современной интеллигенции: это теории замещения интеллигенции современными интеллектуалами, или, так называемыми, профессионалами, и теории замещения интеллигенции «новым средним классом».

Ключевые слова: интеллигенция, интеллектуалы, профессионалы, «новый средний класс», «новые бедные» (или бюджетники).

This article presents one of actual themes of sociological idea – problem of location and role of intelligentsia in modern society. As a result of research of methodological approaches an author conditionally distinguishes two groups of conceptions that analyse the role of modern intelligentsia: it is theories of substituting for intelligentsia modern intellectual persons, or, so-called, by professionals, and theories of substituting for intelligentsia a «new middle class».

Keywords: intelligentsia, intellectual persons, professionals, «new middle class», «new poor people» (or state workers).

У сучасному суспільстві продовжує зберігатися підвищений інтерес до проблеми інтелігенції. Багато питань, пов'язаних з виникненням самого поняття «інтелігенція», її ідентифікації та соціального статусу, отримують нове наукове осмислення. XXI ст. внесло свої зміни у визначення «ідеального образу» інтелігенції. Інтелігенція в нашій країні, з одного боку, зведена до низької планки економічного існування, а з іншого – абсолютно очевидно, що без інтелігенції неможливі ні розвиток культури, ні освіти, ні науки, ні розвиток державності. З якісним потенціалом інтелігенції як висококваліфікованої, духовно-розвиненої і високоморальної частини суспільства пов'язані питання самосвідомості нації, вибір шляху подальшого розвитку суспільства і сама морально-духовна атмосфера, що панує в цьому суспільстві.

Отже, актуальним стає аналіз сучасної трансформації інтелігенції на початку XXI ст. Дискусії, у яких звучать мотиви як перебільшення, так і приниження ролі інтелігенції, роблять актуальною проблему з'ясування справжнього статусу інтелігенції в умовах нової парадигми сучасного розвитку. Актуальність цієї проблеми обумовлена ще і тим, що інтелігенція як універсальне надетнічне явище впливає на умонастрої найбільш передових представників свого часу. Адже саме інтелігенція намагається виразити умонастрої інших соціальних груп, народу в цілому.

Історіографія інтелігенції досить велика. Вивченню самосвідомості, побуту, устоїв, типологічних особливостей, духовних рис інтелігенції присвячено численні роботи руських мислителів М. Бердяєва, С. Булгакова, М. Гершензона, О. Ігзоева, Б. Кістяковського, П. Струве, С. Франка, які висловили своє ставлення до цієї теми в праці «Віхи. Збірка статей про руську інтелігенцію». Роль інтелігенції в суспільному розвитку обговорювалася відомими істориками (Р. Івановим-Разумником), представниками вітчизняного марксизму (М. Бухаріним, А. Луначарським), які вважаються

основоположниками дослідження питання радянської інтелігенції. Історики культури (Ю. Лотман, П. Новгородцев, О. Солженіцин) виявляли особливості походження і історичного призначення інтелігенції.

Серед сучасних напрямків дослідження проблеми інтелігенції слід виділити вивчення політичної культури інтелігенції і її соціально-політичну роль на межі століть у контексті ідейно-політичних умов початку ХХ ст. (А. Ширинянц, С. Ширинянц); аналіз змістовного об'єму понять «інтелігентність» та «інтелектуальність», «інтелігент» та «інтелектуал» (Н. Акопян, П. Гайдено, Г. Гусейнов, Н. Козлова, О. Цветков); дослідження «подвійної свідомості» інтелігенції та аналіз її генезису, онтології, етики і естетики (С. Кордонський, В. Кормер).

Також на сучасному етапі дослідження аналізується співвідношення інтелігенції і влади, інтелігенції і народу, структурний склад інтелігенції (Л. Аннінський, В. Мансуров, В. Межуєв, М. Мунтян, Г. Померанц, Л. Сараскина, О. Севостьянов, Л. Семенов). Прогнозується майбутнє існування і функціонування вітчизняної інтелігенції (С. Філатов) та досліджується виникнення і особливості інтелектуальної праці при виявленні професійного статусу інтелігенції (Л. Гудков, Б. Дубін).

Але, незважаючи на багату кількість праць, присвячених проблемі інтелігенції, залишається відкритим питання щодо її ролі у сучасному суспільстві. Тому головною метою нашої статті є визначення на методологічному рівні соціального статусу та ролі інтелігенції в розвитку суспільства.

Поняття «інтелігенція», як і раніше, продовжує використовуватися в сучасному соціологічному дискурсі, але пов'язується переважно з радянським минулим. Інтелігенція розглядається як особливий соціокультурний феномен, формування і розвиток якого були можливими лише за певних історичних умов. Ці умови багато в чому і визначили образ радянської та російської інтелігенції, її специфіку та внутрішню сутність. Особливості історичного розвитку наділили вітчизняну інтелігенцію (дореволюційного і радянського

періодів) власними унікальними характеристиками, які багато в чому є відмінними від характеристик західних інтелектуалів. Саме тому аналіз особливостей вітчизняної інтелігенції є можливий лише за умови врахування широкого соціокультурного контексту.

На сьогодні все ще триває суперечка між прихильниками соціоекономічного трактування інтелектуалів / інтелігентів та прихильниками соціоетичної інтерпретації цієї соціальної групи. Предмет суперечки між двома школами зводиться до з'ясування питання щодо функції інтелектуалів у суспільстві. Представники соціоекономічного напрямку відстоюють точку зору, відповідно до якої інтелектуали – лише одна з численних соціальних груп, межі якої окреслюються на підставі певної професійної діяльності (виробництво або відтворення ідей) або загальних соціальних ознак (освіта, характер зайнятості, політичні орієнтації). При цьому інтелектуали якісно нічим не відрізняються від інших соціальних груп.

Соціоетична школа розглядає інтелектуалів як особливу соціальну спільноту. На думку представників цього напрямку, члени цієї групи володіють високими моральними якостями і присвячують власне життя і діяльність захисту суспільних інтересів. Характерним є і сам вибір термінів: соціоекономічна школа оперує поняттям «інтелектуал», тоді як предмет вивчення соціоетичного напрямку – «інтелігенція». Якщо перша школа не заперечує співпраці інтелектуалів з владою, то соціоетичний напрям підкреслює опозиційність інтелігенції політичній еліті.

Якщо звернутися до соціологічних теорій інтелектуалів та інтелігенції, що використовуються вітчизняними дослідниками, то слід відзначити, що більшість з них мають західне походження. Тобто у пострадянському дискурсі й досі не вироблено цілісного підходу до розгляду місця і ролі пострадянської інтелігенції. Сучасні соціологічні теорії та концепції умовно можна об'єднати в дві великі групи. До концепцій першої групи можна віднести теорії заміщення інтелігенції сучасними інтелектуалами, або, так званим, «класом експертів-професіоналів». Досліджуючи пострадянське суспільство, соціологи цієї групи

доходять висновку, що особливий тип радянського інтелігента розпадається, відходить в історію. І тепер за цим терміном існує зовсім інший соціальний зміст. Процес входження інтелігенції в ринкове суспільство в кінцевому рахунку призведе до формування соціальної категорії, тотожної західним інтелектуалам.

Так, досліджуючи розвиток інтелігенції в пострадянський період, радянський соціолог М. Руткевич у своїй праці «Місце інтелігенції в соціальній структурі суспільства», визначає інтелігенцію як соціальну групу працівників, професійно зайнятих розумовою працею високої кваліфікації. Учений робить акцент на тому, що в цей історичний період змінюється соціальна суть цієї групи. Представники інтелігенції стають найнятими робітниками, переходячи у сфери фінансів, торгівлі, політичного і бізнес-консультування. Це викликано зuboжінням основної маси інтелігенції. У результаті таких змін відбувається істотне зменшення чисельності інтелігенції.

Також в пострадянський період на перший план виходять питання, пов'язані з соціальним статусом і соціальними функціями інтелігенції. Так, російські мислителі І. Осинський і В. Семенов аналізують зміни, які сталися в статусі і ролі інтелігенції в процесі реформування російського суспільства. Вони стверджують, що, незважаючи на перетворення інтелігенції на роки радянської влади в службовців, її соціальний статус, престиж й ідеологія були досить високі. У радянські роки цілеспрямовано здійснюється підготовка фахівців і їх працевлаштування. У пострадянський період інтелігенція дезінтегрована і не має можливості реалізувати свої професійні знання, уміння і навички, а також відсутня можливість підвищення кваліфікації і втрачається упевненість у своєму майбутньому. У результаті інтелігенція виявляється розколотою на соціальному, політичному і духовному рівнях.

Таким чином, незатребуваність творчої праці і високого професіоналізму, відсутність стійкого положення стають причиною маргіналізації значної частини інтелігенції. Для забезпечення себе і своєї родини велика частина інтелігенції вимушена шукати другу, третю роботу,

часто невідповідну її професійно-освітньому статусу. Не обмежуючись завданнями просвітництва людей, частина активної інтелігенції спрямовується в політику, намагаючись проявити себе в невластивій їй галузі.

До концепцій другої групи, що вивчає місто і роль інтелігенції, можна віднести концепції заміщення інтелігенції «новим середнім класом». До представників цього напрямку належать сучасні російські соціологи В. Радаєв та О. Шкаратан, які відзначають, що пострадянська інтелігенція у своєму колишньому радянському вигляді приречена на зникнення, вона розпадається на справжніх професіоналів – ядро середнього класу і на декласовану частину, що переходить у нижчі суспільні верстви.

Такої думки дотримується і фінський соціолог М. Ківінена, який у структурі «нового середнього класу» сучасного західного суспільства виділяє ядро і периферію (маргінальну групу). Ядро даного класу включає експертів-консультантів у сфері культури, науки, ідеології, що не виконують управлінських функцій, а також менеджерів, підприємців, інженерно-технічний персонал. До маргінальної групи «нового середнього класу» входять працівники охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення, адміністративний персонал великих організацій нижчої ланки, конторські працівники, власники невеликих підприємств і їх персонал.

Периферія «нового середнього класу» у своїй більшості знаходиться в жебрацькому положенні. Формується статусна інкосистенція, коли люди з високим рівнем освіти отримують низьку зарплатню. Те, що в пануючій ціннісній системі наукова, освітня й інші види інтелектуальної діяльності опинилися в числі непрестижних, свідчить про приниження ролі цієї соціальної групи в суспільстві, про «поразку» інтелекту посередністю. У той час, коли найбільш масові категорії працівників інтелектуальної праці такі, як науково-технічна інтелігенція, працівники освіти, охорони здоров'я, культури, військово-промислового комплексу, складають в західних країнах основу «нового середнього класу», в Україні вони за матеріальним становищем і соціальною захищеністю належать до нижчого класу.

Такої точки зору дотримується і сучасний український мислитель А. Ярмоменко, який вважає, що за освітою, духовними і моральними якостями, щодо культурної й історичної спадщини народу інтелігенцію можна віднести до середнього класу українського суспільства. У результаті порівняльної характеристики інтелігенції і середнього класу мислитель виділяє їх загальні риси. Наприклад, й інтелігенція, й середній клас є сукупністю соціальних верств населення, що займають в стратифікаційній системі суспільства проміжне положення між нижчим класом (бідними) і вищим класом (багатими). Також основними функціями середнього класу й інтелігенції є привнесення інновацій, відтворення кваліфікованих кадрів і підтримка громадської стабільності.

Якнайповніше думка про «поглинання» старої інтелігенції у складі середнього класу виражена сучасним російським соціологом Л. Беляєвою. На її думку, з «нового середнього класу» 1990-х рр., що формується, виключені висококваліфіковані шари працівників науки, культури, освіти, технічної інтелігенції, соціальних служб. Саме «ядро» інтелігенції, у яке входять високоосвічені люди, готує громадські перетворення. Як стверджує Л. Беляєва, для виявлення середнього класу й інтелігенції повинен застосовуватися один і той же набір показників:

- рівень добробуту, що визначає якість життя;
- можливість використати високотехнологічні предмети побуту і послуги;
- рівень освіти і культури, що дозволяє виконувати висококваліфіковану роботу або керувати підприємством, організацією;
- економічний тип поведінки, орієнтований на ринкову форму господарювання у поєднанні з прагненням до самостійності і незалежності, нарощуванням капіталу й активністю;
- соціально-психологічні установки на сімейне благополуччя, індивідуальний розвиток і вдосконалення;
- політичні орієнтації визначаються демократичними принципами;

– престиж трудової діяльності, способу життя і кола спілкування.

Серед російських досліджень, у яких відстоюється ця концепція, можна відзначити роботу сучасного соціолога Р. Ривкіної, яка стверджує, що інтелігенція з приходом нової влади в 1990-і рр. зникає. Тут не йдеться про те, що в Росії пострадянського періоду немає більше інтелігентних людей, що відрізняються своєю вченістю, вихованістю і високою моральністю. Дослідник має на увазі зникнення інтелігенції «радянського типу», для якого характерні автономія думки і життєдіяльності, критичне ставлення до офіційно визнаних цінностей та опозиційність до влади.

Як особливий соціальний шар інтелігенція зникає тому, що вона «відіграла» свою історичну роль, яку в пострадянський період починають грати інші соціальні сили. Так, головною роллю російської інтелігенції виступає служіння народу. З приходом державної демократії цю роль виконують представники нових шарів, наприклад, політичної еліти – нового правлячого класу. Таким чином, першим чинником, який призводить до зникнення інтелігенції, постає відсутність межі, відмінності між інтелігенцією і владою. У результаті інтелігенція отримує нові якості і формується новий соціальний шар – політична еліта.

Проте політична еліта – це не просто сукупність представників влади. Тут суть не лише в тому, що представники політичної еліти концентрують у своїх руках владу шляхом монополізації права на ухвалення рішення, але і в тому, що це, передусім, особлива соціальна група, що ґрунтується на глибоких внутрішніх зв'язках політиків, ідеологів та реформаторів, які складають її. Їх об'єднують загальні інтереси, які пов'язані з володінням реальною владою, з прагненням зберегти свою монополію, не допускаючи до влади інші групи, а також з метою стабілізувати і зміцнити позиції еліти як такої.

Криза української інтелігенції 90-х рр. ХХ ст. визначається, передусім, втратою довіри до нової демократичної влади і проявляється в моральній спустошеності, зубожінні і навіть інтелектуальній деградації, у «розмиванні» тих основних рис, якими характеризується в суспільстві цей шар. Інтелігенція

цього періоду вступає в протиріччя з колишнім комуністичним режимом, маючи на увазі чітко виражений моральний імператив: вона хоче покінчити з подвійним стандартом старої політичної еліти, яка, з одного боку, декларує ідеали соціальної справедливості і рівності, а з іншого – оточує себе привілеями, узурпує краще рухоме і нерухоме майно. Інтелігенція мріє про затвердження громадянського суспільства і правової держави, а також про суспільство, де все буде підпорядковано закону, де тільки закон, а не воля втілених необмеженою владою людей регулюватиме громадські стосунки.

Окрім зникнення межі між інтелігенцією і владою в пострадянський період, другим чинником зникнення інтелігенції, на думку Р. Ривкіної, є її матеріальне становище. Певна частина інтелігенції в цей період перетворюється на «нових бідних», які часто перебувають за межею бідності. «Нові бідні» – це ті верстви населення, які за своєю освітою, кваліфікацією і соціальним статусом знаходяться між багатими і бідними людьми. Це так звані бюджетники (службовці і робітники), зайняті в державному секторі і, внаслідок зниження рівня життя, знаходяться зараз на межі бідності. До складу бюджетників входять не тільки висококваліфіковані, але і всі інші працівники таких сфер, як освіта, культура, охорона здоров'я без їх диференціації за рівнем кваліфікації. Вже одне це означає, що інтелігенція в її старому, радянському сенсі пішла в минуле.

Тобто, згідно із цим підходом, інтелігенція зникає при комерціалізації культури, що позбавляє гуманітаріїв критичної функції, і за панування ринку, коли технічна інтелігенція стає деідеологізованою технократією. Та функція, яку в СРСР виконувала інтелігенція, з припиненням його існування зникла. Тому зник той фундамент, на якому вона «стояла». Втративши його, інтелігенція пішла з соціального життя. Дійсно, її головна функція полягала в освіті суспільства, але в освіті не абстрактній, а вельми конкретній: у вихованні людей в дусі соціалізму і радянського патріотизму. Звичайно, учені (фізики, хіміки, біологи) працювали в лабораторіях; співаки співали в операх;

письменники писали книги. Але все ж головне, що визначало вигляд радянської інтелігенції, було «служіння» радянській системі.

Привнесення в пострадянське суспільство ринкових відносин робить закономірним зіставлення досвіду досліджень «інтелігенції» в СРСР з вивченням «професіоналів» в англо-американській соціології. Об'єктом дослідження тут постають працівники висококваліфікованої розумової праці, що мають дипломи про вищу освіту. У той же час теоретико-методологічні підходи пострадянських і західних соціологів дещо відрізняються. По-перше, у радянській соціології включення професії в категорію інтелігенції вказувало на внутрішні характеристики групи: складність праці, її творчий характер, покликання людей, їх особливу соціокультурну місію. По-друге, у той же час у англо-американській соціології групи професіоналів, в першу чергу, розглядаються як корпоративні актори, яким вдалося домогтися статусу «вільних професій» і зберегти відносно високу владу і адміністративну незалежність навіть під тиском державної бюрократії і організованого капіталу. Включення того чи іншого виду діяльності до групи «професіоналів» передбачає успішність цієї групи, її приналежність до вищих рівнів соціальної ієрархії.

Якщо повернутися до спроб використовувати критерій рівня освіти для ідентифікації меж класу інтелектуалів, то ми зіткнемося з необхідністю залучити до цього класу всіх кваліфікованих фахівців, які отримали формальний диплом про наявність вищої або спеціальної освіти. Як зазначав Х. Шельскі, «дуже просто було б вважати, що всі ті, хто отримав академічну освіту і тепер займається добуванням і розповсюдженням будь-якої інформації..., є представниками цього нового класу» [11, с. 172]. В умовах інтенсивного розширення вищої освіти, певної обмеженості робочих місць, підвищення кваліфікаційних вимог виникає ґрунтовний базис для солідаризації високоосвічених людей. Їх ідентифікують як потенційних членів «нового класу». Разом із тим, питання щодо його реальності залишається відкритим.

Таким чином, використання терміну «інтелектуали» є традиційним для західної соціології. Цей термін сприймається дослідниками та публіцистами як синонім терміна «інтелігенція», хоча це сприйняття не завжди є коректним. Поняття «інтелектуали», на відміну від інтелігенції, визначено професійним складом, тому вони практично не поєднані між собою. Інтелектуали визначають процес виробництва ідей, за ними визнається компетенція створювати критичний дискурс суспільства. Вони можуть знаходитись у різних стосунках із суспільством (у стані відчуження чи відсторонення від нього, зацікавленості або конструктивної критики, коли остання стає нормою поведінки, допускається також, що поведінка інтелектуала може мати політичну чи соціальну заангажованість).

Література

1. Астахова В. И. О возрастании роли и ответственности интеллигенции в современной Украине [Электронный ресурс] / В. И. Астахова. – Режим доступа:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2008/articles/Astahova.pdf

2. Белл Д. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века / Белл Д., Иноземцев В. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с.

3. Иноземцев В. Л. «Класс интеллектуалов» в постиндустриальном обществе / В. Л. Иноземцев // Социологические исследования. – 2000. – № 6. – С. 67–77.

4. Климова С. Интеллигенция глазами народа [Электронный ресурс] / С. Климова // Социальная реальность: журнал социологических наблюдений и сообщений. – 2008. – №2. – С. 5–19. – Режим доступа:

<http://socreal.fom.ru/?link=ARTICLE&aid=485>

5. Клячкина Н. Л. Гуманитарная интеллигенции в современном обществе / Н. Л. Клячкина // Ученые записки таврического национального

университета им. В. И. Верданского. Серия «Философия. Социология». Том 21 (60). – 2008. – № 3. – С. 157–163.

6. Луков В. А. Миссия интеллигенции в современном российском обществе [Электронный ресурс] / В. А. Луков // Знание. Понимание. Умение. – 2007. – № 1. – Режим доступа:

http://www.zpu-journal.ru/gum/society/articles/Lukov_Val/

7. Нахушев В. Ш. Интеллигенция как сообщество пассионариев / В. Ш. Нахушев // Социологические исследования. – 2006. – № 6. – С. 129–138.

8. Орлов Б. С. Интеллигенция как мифологический феномен. Историко-социологический анализ / Б. С. Орлов // Социологические исследования. – 2001. – №11. – С.14–22.

9. Руткевич М. Н. Место интеллигенции в социальной структуре общества / М. Н. Руткевич // Интеллигенция в судьбах России на рубеже XX и XXI веков : Материалы междунар. науч. конф., Улан-Удэ, 29–30 июня 2000 г. – Улан-Удэ : Изд-во Бурятского госуниверситета, 2000. – 4.1. – С. 4–16.

10. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / Симончук О. В. // Структурні виміри сучасного суспільства : [навчальний посібник / за ред. С. Макєєва]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 209–243.

11. Филиппов А.Ф. Интеллектуалы как «новый клир» / Филиппов А.Ф. // ФРГ глазами западногерманских социологов: Техника – интеллектуалы – культура. – М.: Наука, 1989. – С. 168–196.